

SÖYLƏYİCİLİK ZİRVƏSİNİN FATEHİ
(Göyçə aşiq gələnyinin Aşiq Ələsgər mərhələsi)

THE CONQUEROR OF THE PEAK OF TELLING
(Ashug Alasgar stage of Goycha ashug tradition)

ПОКОРИТЕЛЬ ВЕРШИНЫ СКАЗИТЕЛЬСТВА
(Период Ашыга Алескера ашыгской традиции Гойчи)

Atəş ƏHMƏDLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
atesehmedli@gmail.com

Summary

In the article it is said about Ashug Alasgar's poetic heritage and performing qualities. In particular, the brief explanations about function of ashug as a listener, the function of which is based (traditional or individual source), the principles of execution, etc. are given. It is known that ashug's activity in this field has given impetus to the formation of many legends told about him at the moment. One important point in the investigation is to characterize the facts about Ashug Alasgar's being a master of talent. The qualities such as to have phenomenon memory and intuition, retelling poems by heart are mentioned especially in the article. The result is that these qualities played an exceptional role in raising him to the level of a perfect narrator, determining the carrying of a sacral mission on the way of the people. Finally, we can say that the unexplored intentions of Ashug Alasgar's poetic heritage still remain and we hope that the conceptual investigation of ashug's life and activities will contribute to their opening.

Key words: ozan, ashug, teller, mission, poem, poetical heritage, epos-legend

Резюме

В статье речь пойдет о поэтическом наследии и исполнительных достояниях Ашыга Алескера. В особенности, здесь даются краткие толкования о том, какова функциональная роль ашыга в качестве сказителя, на какой механизм (традиционный или индивидуальный источник) основывается эта функция, принципы ее выполнения и т.д. Выясняется, что деятельность ашыга в этой области дала толчок появлению рассказываемых о нем сейчас многих эпосов-легенд. Еще одним важным моментом в исследовании является характеристика о том, что Ашыг Алескер был отмеченным (одаренным). В статье особо подчеркиваются его такие качества, как феноменальная память, предчувствие будущего, импровизационный дар чтения стихов и т.д. Вывод заключается в том, что эти качества сыграли

исключительную роль в его восхождении до уровня совершенного сказителя, определили выполнение им сакральной миссии на народном пути. В заключение можно сказать, что все еще остаются нераскрытые сюжеты поэтического наследия Ашыга Алескера, и мы надеемся, что концептуальное исследование жизни и деятельности ашыга внесет вклад в их раскрытие.

Ключевые слова: озан, ашыг, сказитель, миссия, стихотворение, поэтическое наследие, эпос-предание

Azərbaycan aşıq sənəti tarixi inkişaf səviyyəsinə və hazırkı səviyyəsinə görə bir çox türk xalqları ilə ortaq olduğu gələnkədə özünəməxsus yer tutmaqdadır. Bu da imkan verir ki, məhz bu gələnkədən bəhrələnən ustad sənətkarların irsi diqqətlə öyrənilsin, onların ifaçılıq məziyyətləri lazımınca dəyərləndirilsin və ümumiyyətlə, bu sənətlə əlaqələrinin mübahisəli qalmış tərəflərinə yenidən baxılsın.

Aşıq Ələsgər məhz o aşıq-söyləyicilərdən idi ki, hələ sağlığında bu sənətin zirvədə qalması üçün böyük hünər göstərmişdir. Aşıq Ələsgər haqqında çox yazılsa da, bir aşıq-söyləyici kimi onun fəaliyyəti sənətinin diapazonuna görə araşdırılmamışdır. Məsələn, aşığın irsi geniş təhlil olunsa da, bu irsi hansı kanallarla mənimsəməsi, necə daşması və ötürücülük funksiyası, bir sözlə, bu parametrdəki sakra missiyası hələlik kompleks halında tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bütün bunları nəzərə alıb, aşığın fəaliyyətinə qeyd olunan istiqamətlərin fonunda baxmağı lazım bildik. Öncə “söyləyici” və “söyləyicilik” terminlərinin açılışına diqqət çəkək.

Söyləyici – sənətin subyekti, mühitin və janrın (poetik yaddaşın) struktur əlamətlərinin daşıyıcısı, söyləyicilik sənətini təşkil edən səviyyələri hərəkətə gətirən, bir-biri ilə bağlayan, əlaqələndirən və onları bir sistem kimi funksionallaşdıran mediatorudur.

Söyləyicilik – bir sənət sahəsi olmasından dolayı müxtəlif səviyyələrdə (məs: aşıq, nağılçı, ağıçı, rəviçi, lətifəçi və s. qismində) aşkarlanı bilirdi və hər səviyyənin özünəməxsus daşıyıcısı olur. Bu daşıyıcılıq, sənətin funksional olmasını şərtləndirir və əsasən də, varislik yolu ilə mənimsənilir. Söyləyicilik, həm də janrın tələbinə görə klassifikasiyaya olunur. Məsələn, nağıl – nağılçılığı, ağı – ağıçılığı, rəvayət – rəviçiliyi intişar və inkişaf etdirir. Bütün bunlar öz yerində, düşünürük ki, bu sahənin aparıcı siması aşıq olaraq qalır. Çünki o, peşəkarlığı və sənətinin yaygınlığı baxımından daha geniş kütləyə nüfuz edə bilər. obrazlı desək, aşıqlıq söyləyicilik piramidasının zirvəsini təşkil edir.

Əslində, Aşıq Ələsgərin doğulub boya-başa çatdığı Göyçə mahalı ənənəsinə sıx bağlı idi və davamlı olaraq aşıq sənətinə yeni-yeni

simalar təqdim etməkdə idi. Təbii ki, Ələsgər də belə bir mühitə biganə qala bilməzdi, odur ki, ilk olaraq elə gələniyin təsiri altında bu sənəti mənimsəməyə səy göstərmişdi. Ələsgərin ustad yanına getməzdən əvvəl sənətə maraqla göstərməsi, şeir əzbərləməyə hüsn-rəğbət bəsləməsinə mənbələrdə də işarə olunmuşdur. Bu haqda bir neçə məlumat olsa da, Ələsgər ocağına munis insanların təqdim etdiyi məlumatlar, fikrimizcə, daha səhih hesab oluna bilər: “Aşığın oğlu, qızları, Ağkilsə kəndinin digər yaşlı adamlarının xatirələrinə görə, böyük ustad, həqiqətən də, yazı-pozu bilməmişdir. O, əsl el sənətkarı kimi folklor ədəbiyyatı ənənələri üzərində təlim-tərbiyə almış, müdrik xalq ağsaqqalı, ozanı zirvəsinə ucalmışdır” (1, 5). Şübhəsiz, aşığın qeyri-adi yaddaş tutumuna malik olması bu prosesdə həlledici rol oynamışdır. Əslində, bu xüsusiyyət söyləyicilik sənətinə yiyələnmənin müqəddəm şərti idi və növbəti mərhələyə keçidi üçün balaca Ələsgərə “özünü göstərmək” fürsəti qazandırmışdı. Tezliklə mühit və məktəb Ələsgərin təmsalında çulğışdı və bərqərar oldu: “Alməmməd kişi oğlunun gözəl şeirlər söylədiyini, çalib-oxumağa sönməz həvəsini görüb saz bağlatdırmış, az sonra onu Göyçənin məşhur sənətkarı, Qızılvəngli Aşıq Alıya şeyird vermişdir” (1, 4).

Bir sənət məbədi kimi əxz etməsindən savayı, Ələsgər Göyçəni həm də Vətən misalında əziz tuturdu. Bu vətənin sərhədləri ilə bağlı təsəvvürlər o zaman dumanlı olsa da, hər halda bu səddin Göyçədən başladığına Ələsgər əmin idi. Odur ki, şeirlərində mahal qismində təqdim olunsada, Ələsgərin poetik irsində Göyçə bütöv bir vətən qismində obrazlaşa bilmişdir. Şeirlərindən nümunə gətirməklə fikrimizə davam edək:

Adım Ələsgərdi, Göyçə – mahalım,
 Dolanım başına, mən dərdin alım.
 Hüsnün şöləsinə xəstə xəyalım,
 Pərvanədi, şəmistanlar dolanır (1, 25).

“Dolanır” rədifli bu qoşmasından başqa Aşıq Ələsgərin belə bəndlə tamamlanan bir neçə qoşması da vardır. Bunlardan “Dəli Alı” rədifli (1, 24) və “Dürdanəni səngi-siyah içində” (1, 28) başlıqlı qoşmalarını qeyd etmək olar. Sonuncunun möhürbəndi forma və məzmunca daha müfəssəl çulğışa bilmişdir və bunu müşahidə üçün həmin bəndin üzərinə gələk:

Adım Ələsgərdi, əslim Göyçəli,
 Ələst aləmində demişəm “bəli!”
 Həm aşığam, həm dərvişəm, həm dəli,
 Canım gözəllərin yol qurbanıdır (1, 28).

Əsli Göyçəlidirsə, heç şübhəsiz, türk soylu olub və deməli, indi Qərbi Azərbaycan kimi bildiyimiz arealın da köklü sakini hesab olunub. Belə ki, o vaxtlar Göyçə bu arealın episentri sayılıb və sanki bütün gedərgəllər burada kəsişib, buradan baş alıb, ünvanına yetişib. Kifayət qədər əsasımız vardır ki, folklorumuzun yayılma miqyası üzrə təsnifatını da məhz bu areal nəzərə alınmaqla aparaq. Belə ki, “Azərbaycanın söz, saz və sənət tarixindən bütövlükdə türk-turan aləminin çox aydın və sabit xəritəsi görünür. Dünyada türklərin yaşadığı ərazilər, türklərin saldıdığı izlər hamısı burada kəsişir və qovuşur” (2, 65). Deməli, folklorun təşəkkül tapdığı və yayıldığı miqyas həmin coğrafiyanın köklü sakinini dürüst təyin etməyə imkan verir. Faktı gəldikdə isə, bu ərazilərdə xalqımızın min illər boyu yaşanmış tarixinin nişanələri indi də qalır. Bu nişanələrin müəyyən bir qismi “Dədə Qorqud” dastanlarında daşınmışsa da, mühüm bir qismi də Göyçə dastanlarında təmərküzləşə bilmişdir: “Göyçə dastanlarında qəhrəmanlıq motivi olduqca güclüdür; burada aşiq həm aşiqdir, həm də nominal mənada qəhrəmandır (döyüşçüdür). Sadəcə olaraq, o, mübarizəsini qılıncı ilə və başqa silahla deyil, sazla və sözlə aparır, qalib gəlir və rəqibi olaraq basdığı kəsmir, onu ifşa etməklə kifayətlənir. Həmin qəhrəmanlıq ruhu bu gün də mövcuddur və Vətən igidlərinin ulu məskənimiz uğrunda zəfər yürüşünə təminat verir” (3, 82). Nəticə isə ona dayanır ki, əgər Aşiq Ələsgər irsinə sahibliyimizi təmin etmişkə, bu irsin təşəkkül tapdığı coğrafiyaya da sahibliyimizi bərpa etmək haqqında düşünməliyik! Müşkül iş olsa da, nə etmək, çarəsinə əlac axtarıb tapmaq da bizim işdir! Gec, ya tez, hər halda bunun da zamana ehtiyacı vardır...!

Deyilənə görə, Aşiq Ələsgər başına gələnlərin çoxuna elə dastandakı kimi yanaşmış, hələ onları yadda saxlamağı yaxınlarına da məsləhət bilibmiş: “Mənim başıma gələnləri düzgün danışsanız, sözlərimi yerli-yataqlı oxusanız, elə hərəsi bir dastandı” (1, 5). Qeyddən aydın olur ki, Aşiq Ələsgərlə bağlı meydana gəlmiş dastan-rəvayətlərin əksəriyyəti onun şəxsi həyatı ilə bağlı olub, real hadisələrlə ilişkilidir. “Aşiq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü” dastan-rəvayəti bu anlamda yaxşı nümunədir və tamamilə real zəminə əsaslanmışdır (3, 81). “Aşiq Ələsgərin Türkiyə səfəri”, “Aşiq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri”, “Aşiq Ələsgərnən Şəmkiqli Aşiq Hüseynin görüşü” və s. onlarca bu tipli dastan-rəvayətlər vardır ki, onlarda da dəyərli faktlar, maraqlı təfsilatlar yer almışdır. Belə prototekstlərdən (mətn öncəki təfərrüatlardan) dastançılıqda geniş istifadə olunur və adətən dastandakı əhvalatlar elə bu səciyyəli faktlar, təfsilatlar əsasında qurulur. Odur ki, həmin dastan-rəvayətlərin də əyarı çox

yüksəkdir və aşığın həyat hekayəsini yaxşı anlamaq üçün onlardan lazımınca faydalanmaq olar.

Qeyddən o da aydın olur ki, Aşıq Ələsgərin özünün dastan düzüb-qoşmağa meyli olmamışdır. İfaçılıqda nadir rast gəlinən bu hal həm də maraq doğurduğu üçün diqqətdən keçirilə bilər. Əslində, yaradıcı aşıqlar dastan düzəltməkdə pərgar olublar və bununla da daha çox şöhrət tapıblar. Bəllidir ki, elə aşıqlar da olub ki, özləri dastan qoşmağı bacarmasa da, yaradıcı aşıqların ərsəyə gətirdiyi dastanları ifa etməklə ad-san çıxarıblar. Ələsgərə gəlincə isə o, yaradıcı aşıq olub və söyləyiciliyə xas olan bütün davranış və normaların fəvqündə dayanıb. Yəni, “söyləyicilik sənəti xüsusi və uzun müddətli (adətən uşaq yaşlarından başlayaraq) təlim tələb edir; buraya müstəsna yaddaş, epik dünyaya orqanik daxil olma qabiliyyəti, səciyyəvi ifaçılıq vergisi və improvizasiya qabiliyyəti, eləcə də davranış norması və bir sıra ənənəvi tələblərə riayət olunması daxildir” (4, 113-114). Mübahisəli qalan odur ki, bu situativlikdə Aşıq Ələsgər söyləyiciliyin hansı fazası üzrə daha funksional mövqə nümayiş etdirir? Bilirik ki, söyləyicilikdə üç mühüm faza əsas kimi götürülür: öyrəncilik (hazırlıq mərhələsi), daşıyıcılıq (yetkinlik mərhələsi), ötürücülük (piranilik mərhələsi). Qeyd də əsaslandırır ki, Aşıq Ələsgər burada pirani çağındadır, deməli, o, ötürücülük funksiyasını yerinə yetirmişdir. Ümumi planda götürdükdə isə bu üç fazanın bir-biri ilə əlaqəsi qırılmazdır: belə ki, söyləyici ənənəni qəbul edir, bir müddət daşıyır, sonda varislərinə ötürür. Əslində, Ələsgərin yaradıcı aşıq olmasını onun dastan düzüb-qoşmağa meyilli olmaması şərtləndirmir. Sadəcə, o, öz missiyasını burada dolayısı ilə (xam material təqdim etmə yolu ilə) həyata keçirir və davamlı olması üçün (yəni ənənə üzrə) bu missiyanı gələcəyə daşımağı varislərinə həvalə edir. Bununla da mükəmməl bir söyləyici qismində artıq o, öz missiyasını başa çatdırmış olur.

Mükəmməl söyləyiciliyin bir özəl cəhəti də bu sənətə yiyələnənlərin əlahiddə fitrət sahibi olmaları ilə ilişkilidir. Buna isə “Dədə Qorqud”, “Manas” nəhənglikdə dastanların daşınması və ifa proseslərinin hansı mexanizmə söykəndiyinin, yaxud da nə kimi sistemə əsaslandığının fonunda baxıla bilər. Məsələn, Qorqud Atanın qaibdən xəbər verməsinə dastanda işarə olunur, mənbələrdə “Manas”ın davamçılarının əlahiddə fitrət sahib olmalarından danışılır. Əks təqdirdə, bu nəhənglikdə həcmi yadda saxlamaq sırf texniki məsələ kimi qiymətləndirilərdi və bu da özlüyündə yanlışlığa rəvac verərdi. Fil.ü.f.d. A.Cəmil məsələyə münasibətdə yazır: “Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, xalqın qəbul etdiyi, inanıb qulaq asdığı manasçı “ilahi vəhyin

adami” olmalı, yuxuda ona vergi verilməlidir. Ona görə də tanınmış manasçılar dastanı söyləməzdən öncə öz yuxuları barədə danışaraq tamaşaçı kütləsini inandırmağa çalışmışlar ki, guya onlar bu yuxuda Manasın, onun igidlərinin ruhu ilə görüşüb söhbət etmişlər” (5, 9).

Düzü, Ələsgərin vergili olmasına mənəbələrdə toxunulsa da, bu məsələ ətrafında hələlik ciddi araşdırma aparılmamışdır. Hər halda Ələsgər ocağına mənsubların dilindən alınmış məlumatlardan bu məsələni aydınlatmada istifadə məqbul hesab oluna bilər. Aşığın nəvəsi olmuş və hazırda dünyasını dəyişmiş İslam Ələsgərin vaxtilə bu əsnada verdiyi məlumatlar indi də əhəmiyyətini saxlayır: “O öz həssas intuisiyası ilə gələcəklə bağlı bəzi hadisələri hamıdan əvvəl duyar, qabaqcadan xəbər verərmiş. Bəlkə də, bu xatirələrdə müəyyən mübaliğə vardır. Ancaq Aşiq Ələsgər poeziyasını bütövlükdə nəzərdən keçirdikdə, onun fəvqəladə istedadına inanmamaq qeyri-mümkündür” (1, 7). Aşığa məxsus bu keyfiyyət onun öz dilindən alınmış etirafda daha aydın ifadələnmişdir. Olmuş əhvalatla bağlı həmin etirafın xalq arasında maraqlı təfəsilatı da söylənilməkdədir. Belə ki, dedi-qoduya uyan Aşiq Alı şeyirdini pərt etmək qərarına gəlir və bunu camaatın gözü qarşısında nümayiş etdirmək istəyir. Ələsgər nə vədə ustadını bu işdən çəkəndirməyə çalışsa da, heç cür buna nail ola bilmir. Nəhayət, ustadı ilə deyişmək məcburiyyətində qalır və nəticədə ona qalib gəlir. İslam müəllimin digər bir açıqlamasında bu məqam çox maraqlı şərh olunmuşdur. Aşığın doğrudan-doğruya fitrət sahibi olduğuna işarə verdiyi üçün həm də bu şərh qiymətli hesab olunmalıdır: “Aşiq Alı ağzını açanda zil səslə indiyə qədər eşitmədiyim elə bir söz oxudu ki, başım qıcıldı, gözlərim qaraldı, qulaqlarım batdı... Tez yönü qibləyə dayanıb, bir salavat çevirdim, sidq-dilnən ağamı çağırdım... Elə o saat başım sakitləşdi, gözlərim işıqlandı, qulağım əvvəlkindən də yaxşı eşitdi, ağılim-huşum cəm oldu. Aşiq Alı oxuduğu sözün cavabını verdim. Aşiq Alı ikinci sözü başladı, onun da cavabını verdim. Üçüncüsünü, dördüncüsünü... bəlkə, on qatara qədər söz oxudu, heç birini cavabsız qoymadım” (6, 19).

Əlavə şərhə daha ehtiyac qalmır. Amma bir məqamla bağlı qısaca açıqlama vermək yerinə düşər. Məqam odur ki, orta məktəbdə, yaxud da institutda təhsil aldığımız zaman (sovet dönəmində) Aşiq Ələsgəri sıradan bir aşiq kimi bizə təqdim etmişlər. Sadəcə, Ələsgəri digər aşiqlərlə müqayisədə onunla fərqləndirirdilər ki, o, çox ilhamlı olub, aşiq ədəbiyyatına dodaqdəyməz, dildönməz kimi yeni şeir növləri bəxş edib və s. və ilaxır... İndi bizə bəlli olur ki, həddən artıq ilhamlı olmaq elə fitrət sahibliyi dərəcəsinə olmaq imiş! O vaxtlar belə mətləblərə toxunmaq yasaq idi, nəinki mahiyyətlərinə varmaq olardı! Çünki məğzi

anlaşıldısa, həmin mahiyyətlər insanı Haqqa daha da yaxınlaşdırardı, o da öz növbəsində Haqqa olan şübhələrini qəlbindən birdəfəlik silib atardı! Eynilə indiki durumunda olduğu kimi!

Fikrimizcə, Aşıq Ələsgərin poetik irsinə ən optimal baxış multidissiplinar kontekstdən gerçəkləşdirilə bilər. Amma bir şərtlə ki, bu baxışda dünyəvi fənlərlə dini fənlər bir araya gətirilə və qarşılıqlı çulğaşa bilə: “Təbii ki, aşıq sənətinin qaynaqları və tərəqqi dinamikasının öyrənilməsi öncə bu sənət haqqında ən etibarlı informasiyaların saxlandığı aşıq ədəbiyyatının “dil, din, bədii təfəkkür, sosial-psixoloji davranış və s. kimi stereotiplərin, etnik atribut və elementlərin bir yerə cəm olduğu fondun” total mətn materialının elmi təhlilindən alınan sistemli bilgilərdən keçir” (7, 51).

Din bu irsi mənimsəmədə ayrıca önəm daşıyır, o anlamda ki, aşığın irsini təsəvvüfdən kənarında təsəvvür etmək ağılabatan deyil. Aşıq Ələsgərin fədakar tədqiqatçılarından olan prof. Hüseyn İsmayılovun fikrincə, aşığın adı ilə qoşa işlənən “Dədə” sözü onun timsalında səslənə biləcək ən uğurlu epitetdir: “Zaman anaxronizmini nəzərə almasaq, əgər orta çağ Oğuzu Ələsgərin adına kitab bağlasaydı, hökmən “Dədəm Ələsgərin kitabı” yazardı; eynilə “Kitabi-Dədəm Qorqud” kimi. Xüsusi kultür vahidinin işarəsi kimi “dədə” sözünün semantik məzmununa bələd olmadan kökləri və qaynaqları təsəvvüfdən və ürfan fəlsəfəsindən gələn Ələsgər poeziyasının və Ələsgər fenomeninin sehr və möcüzə pərdəsini qaldırmaq mümkün deyil” (7, 214-215).

Göründüyü kimi, aşığın həyat və fəaliyyəti ilə bağlı hələ çox pərdələr qaldırılmalı, çox qatlar üzə çıxarılmalıdır. Bu isə bizlərdən həssas olmağı və aşinalıqla bu irsə bağlanıb onu qorumağı, yaşatmağı tələb edir. Ucaltmağımıza əsla ehtiyacı yoxdur, hələ ki, Dədə Ələsgərin özü söz ucalıqdakı zirvənin ən qüdrətli fatehidir!

QAYNAQLAR

1. Aşıq Ələsgər. Bakı, Yazıçı, 1988, 184 s.
2. Qarayev Y. Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, 710 s.
3. Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri. Bakı, 2001, Səda, 700 s.
4. Путилов Б.Н. Сказитель / Свод этнографических понятий и терминов. Народные знания, фольклор, народное искусство, вып. 4. Москва: Наука, 1991, стр.113-114
5. Cəmil A. “Manas” eposu və türk dastançılıq ənənəsi. Avtoreferat. Naxçıvan: 2004, 24 s.
6. İslam Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı, Maarif, 1999, 264 s.
7. Hüseyn İsmayılov. Göyçə aşıq mühiti: təşəkkül və inkişaf yolları. Bakı, Elm, 2002, 404 s.